

УДК 811.161.2(09)

ЛЕКСЕМА *БУРЯ* В СИСТЕМІ НАЗВ СТИХІЙНИХ ЯВИЩ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XIV–XVIII ст.

Оксана ДАВИДЯК

*Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини,
кафедра української мови,
вул. Садова, 28, Умань, Україна, 20308,
e-mail: dvv2812@ukr.net*

У статті проаналізовано функціонування лексики *буря* в різні періоди історії української мови. Автор робить висновок про розвиток переносного значення в семантичній структурі лексики.

Ключові слова: лексема, семантична структура, українська мова XIV–XVIII ст.

Повний опис лексичної системи української мови різних хронологічних періодів є важливим завданням української історичної лексикології. Дослідження історичного розвитку лексичного складу української мови включає вивчення груп лексики, виділених за тематичним принципом. У вітчизняному мовознавстві є чимало ґрунтовних досліджень фрагментів лексико-семантичної системи української мови XIV–XVIII ст. (Є. Чернов (назви грошей та грошових одиниць), А. Бурячок (назви спорідненості і свояцтва), В. Винник (назви одиниць виміру й ваги), М. Кочерган (назви часових понять), Л. Гнатюк (наукова термінологія у творах Г. Сковороди), М. Чікало (назви кольорів), Г. Наєнко (наукова лексика у творах Кирила Транквіліона Ставровецького), Г. Войтів (назви одягу), Г. Дидик-Меуш (медична номенклатура), О. Зелінська (педагогічна лексика) та ін.). Проте в українській історичній лінгвістиці не вирішеними залишаються ще багато питань, до яких, зокрема, належить і формування та функціонування лексики на позначення стихійних явищ, що й визначає актуальність нашої статті. За мету ми поставили проаналізувати особливості функціонування в українській мові XVI–XVIII ст. лексики *буря*.

У тематичній групі назв стихійних явищ чільне місце посідає кількісно найбільша група “назви водних стихійних явищ природного характеру”, до якої входить і лексема *буря*, успадкована з праслов’янської мови і разом із похідними утвореннями становить найдавнішу частину словника української мови [8, с. 158].

Із найдавнішого періоду в системі номенів на позначення водних стихійних явищ у слов’янських мовах уживається слово *буря* (р. *буря*, блр. *бура*, п. *burza*, ч. *bouře, bouř*, слц. *burā*, болг. *бурия*, макед. *бура*, схв. *бӯра*, слн. *burja*) [21, вип. III, с. 97]. А. М. Шамота вказує, що праслов’янське **burja / bourja* споріднене з грецьким *βύρω* “змішую, сплутую”, лат. *furo* “бушую” [3, т. I, с. 301].

За матеріалами І. Срезневського, лексему *буря* засвідчено в різножанрових пам'ятках киеворуського періоду: *Съниде боура вѣтрѣна въ езеро* (Лук. VII, 23); *И смърть грѣшнихъ зла. и мимо идоушти боури. погыбаєтъ нечѣстивыи* (Изб. 1073 р.); *Въ боури морьскѣи бѣдоу приємлеши* (Св. 1076 р.); *Баше боура веліка, съ громомъ и градомъ, и хоромы раздѣра, и съ божницъ вълны раздѣра* (Новг. I л. 6633 р.) та ін. [16, т. I, с. 194]. Часто вживаним є це слово й у пам'ятках старослов'янської мови, де слугує для реалізації семантики “буря, гроза” [17, с. 102]. Наведені приклади дозволяють стверджувати, що в киеворуський період номен *буря* вживався тільки зі значенням “стихійне явище природного походження – сильний вітер з дощем, грозою”.

“Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.” лексему *буря* не реєструє, хоча, за даними “Історичного словника українського язика” за ред. Є. Тимченка, воно засвідчене в Іпатіївському списку літопису [5, с. 158].

Тексти українських пам'яток XVI–XVIII ст. демонструють широке, майже без територіальних і хронологічних обмежень, уживання досліджуваного слова в різних контекстах, демонструючи зміни в семантичній структурі лексеми.

На нашу думку, основу семантичної структури слова *буря* становить значення ‘швидке переміщення повітряних мас разом із водними, пов'язане з їх перемішуванням та руйнуванням усього, що трапиться на шляху’. Аналізований матеріал засвідчує наявність слова *буря* в пам'ятках переважно конфесійного та літописного жанрів. Так, в Острозькому літописці знаходимо такий опис бурі та її наслідків: *1614. Буря була великая, йшла мимо Острог от Жаславля А о полудні, яко ноч, в жнива: пуці крушила, сади ломила по селах – в Борисові, в Плужном і по інших селах. В тих краях, куда йшла буря тая, пашия в копах княжая кілька сот коп рознесло не знати где, так теже і людская; навіть і людей, котрі в полі того часу робили, носило поверх дерева, інших мертвих познаходили, а інші за дерево ухватившися, і держалися моцно і так живими позоставалися. А інші на полі за стернь моцно взявшися і держалися, еслі не пустили вітру под себе, а которії пустили вітр под себе, то не сдержався, понесло, не знати где. І церкви ломило. В селі Борисові церков була з трима верхи; знесло верхи всі, стелею займаючи зруб у позаношовало не знати где; так теже і звони, аж не борзо пастухи познаходили в полі розно звони; так теже і маковиці, котрі були обиті білим жєлізом, познаходили на чотири часті поколото; і іное все покрушило* [9, с. 133]; *Того же року [1619] септемврія 11 буря була барзо великая, іже все дерево по садах поломил і вежу замкову в Бересті з годинником у воду вкинула і двур Сопіжин стерла* [9, с. 135]; *Но господи, господи, потерпи еше на нас, не сотвори нам яко Иерусалиму, оставившим тя и не ходившим у пути твоя, но възри на нас милостивно, яко иногда на неввитяне, занеже прах не можетъ стояти противу бури, тако ни мы не можемъ стерпети гнѣва твоего* [1, с. 125].

Із загальним значенням “негода” номен *буря* функціонує в пам'ятках конфесійного жанру: *дьяволь воздвигль боурю на мори* (Четья, 89) [14, вип. 3, с. 102]; *И сталася боура велика на мори аж са лода покрывала волнами* (ПЄ, 43 зв.) [14, вип. 3, с. 102]; *пришла боура и вѣтры на море* (УЄ Літк., 36) [14, вип. 3, с. 102–103]; *не вѣтрный шумъ и буря, причиною были тонению Петровому, але*

самого єго ... маловѣрство (УЄ Кал., 441) [14, вип. 3, с. 103]; та(м) боурѧ великаа была на мори (УЄ № 32, 89) [14, вип. 3, с. 103] та ін.

Потрапляє це слово в тогочасні лексикографічні праці: П. Беринда тлумачить реєстрове *бурѧ* як “навалність вѣтровъ, албо волнь” [7, с. 12].

Наявність у семантичній структурі лексеми *буря* семем ‘небезпека’, ‘страх’, ‘переміщення’, ‘руйнування’ спричинила до образного її вживання у складі порівняльних конструкцій: *Слушне теды, вырокъ маеть ихъ поткати: И злое злымъ ся имъ от тебе отдати, Же якъ буря Титусъ, Цесарь рымскій прійдетъ, Иерусалимъ вколо з войскомъ обыйдетъ* (Львів, 1630, Траг. п., 166) [14, вип. 3, с. 103]; *Для того ... потреба ... сповѣди грѣхо(в) нашихъ щироѡ ... абысмо душѡ нашихъ з бурѡ ... о(т) оутоне(н)ѧ ратувати могли* (УЄ Кал., 102) [14, вип. 3, с. 103]. Наведений ілюстративний матеріал засвідчує, що в другій половині XVI – першій половині XVII ст. на підставі семного розщеплення відбуваються зміни в семантичній структурі номена *буря* – автори писемних текстів починають уживати його з переносним значенням “глибоке хвилювання”: *Вамъ о(т) бѡга принавши(м) початокъ, и зе(з)воливши(м) в таковой боури нетрво(ж)ливе зостати з вѣрными лю(д)ми многи(х) православныхъ* (Острог, 1598–1599, Апокр., 185 зв.) [14, вип. 3, с. 103]; *самые толко богатыи вѣтрамъ и боурѧ(м) по(д)лѣгаю(т) и припа(д)ка(м) ро(з)ны(м), а нищии дѡ(м) живоу(т) волные о(т) всѣхъ боу(р)ливостий* (поч. XVII ст., Проп. р., 242 зв.) [14, вип. 3, с. 103].

Функціонування лексеми *буря* в українській мові XVI – першої половини XVII ст. з двома значеннями – “буря, віхола”, “глибоке хвилювання” – засвідчено “Словником української мови XVI – першої половини XVII ст.” [14, вип. 3, с. 102–103]. Відзначимо, що з такими значеннями аналізований номен уживався і в тогочасній білоруській мові [2, вип. 2, с. 258–259]. За даними “Словника російської мови XI–XVII ст.”, це слово вживалося в російській мові тільки зі значенням “буря”. Однак виокремлені у словниковій статті словосполучення як стійкі мовні одиниці *вѣставити бурю, воздвигнути бурю* [11, вип. 1, с. 358] дозволяють не погодитися з укладачами лексикографічної праці, адже входження й подальше функціонування лексеми у складі фразеологізму вимагає наявності переносного значення.

Протягом другої половини XVII – XVIII ст. українські письменники й літописці продовжують уживати лексему *буря* і з прямим, і з переносним значенням. Зазначимо, що вона починає активно вживатися в поетичних і драматичних творах: *Почто бо ангели тебе не вмолили, егда з сатаною себе отлучили, Но въскори спали от твоея славы и тако погнани, якъ бурейю плѣвы?* (“О терпѣнии Господнем”) [19, с. 25]; *Церкви Божой стал-єсь ся ясноє свѣтило, Котрое на оризонт лвовскій засвѣтило. Юж под землю вступили шкодливые хмуры, И вихрити престали страшливые буры* (Г. Бутович, “Проодон”) [20, с. 322]; *Тая роспудить страшливые хмуры, Тая ускромить вихристые буры, Тая вам будет тихою пристаню В быстрым пльваню* (Г. Бутович, “Ода вторая до духовных”) [20, с. 332]; *А часо(м) те(ж) бурейю крушы(т) и дрезеса: и стра(ш)ливаа творить на свѣтѣ чудеса. А иногда особъ за(с) кого и зморозить: аще и з(ъ) мразо(м) в(ъ) зымно(м) часѣ сѧ умножитъ. Ему же аще (б) зволил бѣгъ волю подати: то мо(г)лѣ бы з(ъ) дольнами и горы зравняти* [4, с. 33]; *Доблестъ і правду, добро і честь знищить не можна*

ніколи, Наче ця скеля, вони, що упала в глибоке море, В бурю страшно в боротьбі із вітрами всю силу віддавши (М. Довгалевський, “Панегірик...”) [18, с. 52]; Той на мя много дерзал; аз в біді толикой Трепетах пред ним, как лист от бурі великой (Г. Кониський, “Воскресеніє мертвих”) [18, с. 348]; Наступленіє ихъ, крикъ народный и топотъ конскій подобилися грозной бурѣ, все опрокидывающей. Армія Малоросійская шла четырьмя батавами, построенными такъ, что обозъ ея и конный резервъ были въ серединѣ, а артиллерія, разставленная по всѣмъ фасамъ, могла дѣйствовать вокругъ арміи [6, с. 23]; бывшія въ томъ году великія бури, т. е., сильные вѣтры восточные [6, с. 186].

О ты, иже все дух тойжде еси
И число твоих не скудетъ лѣт,
Ты, разбойниччи в нас духи смѣси!
Пусть твоя сокрушитъ буря сѣть! [10, с. 81].

Звертає на себе увагу використання традиційних епітетів великая, грозная, вихристая, страшна / страшливая, які допомагають створити негативний та страшний образ цього природного явища. Наведені приклади засвідчують первинне постпозитивне розташування атрибутивного компонента у складі словосполучення, проте в досліджуваних текстах другої половини XVII – XVIII ст. спостерігаємо, що частотнішими стали випадки препозитивного вживання варіантів цього словосполучення. У поетичних творах, як показує ілюстративний матеріал, використання словосполучення з різним розташуванням компонентів зумовлено дотриманням рими.

У драмі “Царство натури людской” автор світське життя людини, сповнене гріхів, порівнює з бурею, яка загалом для людського ества є таким же стихійним явищем, як і для природи:

Плач.
Есм неутолим Плач Людской Натуры,
Утопающей во грѣховной бури, –
Кто ж поратует?
Уви мнѣ! У ви! Не имат отради!
Даждте ей помощь, небесные гради:
Смерть гроб готуе!
Ангели.
О, грѣховни нещасни потопа,
В них же оловом погразают стопа
Людской Натуры!
О, нещасливо наступило время!
Кое так тяжко и незносно бремя
Топит ю в бури?

Номен буря увійшов до лексичного складу нової української мови [12, т. I, с. 115] та продовжує функціонувати в сучасній українській літературній мові з трьома значеннями: 1) навальний вітер з дощем, грозою, а взимку – з снігом; 2) перен. Глибоке хвилювання; 3) дуже сильне, бурхливе виявлення почуттів [13, т. I, с. 262], входить до складу калькованого з французької мови фразеологізму буря

у склянці води “суперечки, тривоги з дріб’язкових, не вартих уваги питань”: *І от, може, через те, що я бачу все, немов у перспективі, може, через що інше, тільки мені часто різні наші громадські рухи, спори, толки, антагонізми та симпатії видаються бурями в склянці [склянці] води* (Леся Українка); *Він був настільки переконаний у своїй роботі, в її меті, що бурі у кабінеті шефа інституту вважав бурями у склянці води* (Н. Рибак) [15, с. 48].

Таким чином, лексема *буря*, як стверджує В. Німчук, не зазнавши модифікацій, продовжує функціонувати на всьому українському лінгвоарелі [8, с. 160].

Отже, наше дослідження також засвідчує, що питома лексема *буря* пройшла довгий шлях, протягом якого зазнала змін у семантичній структурі, де відбувся розвиток переносного значення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Волинський короткий літопис // Полное собрание русских летописей / АН СССР ; Ин-т истории СССР ; отв. ред. Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1980. – Т. XXXV. – С. 119–128.
2. Гістарычны слоўнік беларускай мовы / рэд. А. М. Булыка. – Мн. : Навука і тэхніка, 1983. – Вып. 2. – 320 с.
3. Етимологічний словник української мови : в 7 т. / за ред. О. С. Мельничука. – К. : Наук. думка, 1982. – Т. 1. – 631, [2] с.
4. *Зіновійв К.* Вірші. Приповісті посполиті / К. Зіновійв ; підгот. до вид. І. П. Чепіга. – К. : Наук. думка, 1971. – С. 31–211.
5. Історичний словник українського язика / за ред. Є. Тимченка. – Х. ; К., 1930–1932. – Т. 1. – Вип. 1–2. – 947 с.
6. *Кониский И.* История Русовъ, или Малой Россіи / И. Кониский. – М., 1846. – IV + 262 + 31 + 45 с.
7. Лексикон словенороський Памви Беринди / підг. тексту і вступна стаття В. В. Німчука. – К. : Наук. думка, 1961. – 272 с.
8. *Німчук В. В.* Давньоруська спадщина в лексиці української мови / В. В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1992. – 416 с.
9. Острозький літописець // Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження / АН УРСР ; Інститут історії ; О. А. Бевзо. – Вид. друге. – К. : Наук. думка, 1971. – С. 45–97.
10. *Сковорода Г.* Сад божественных пѣсней, прозябшій из зерн священнаго писанія / Г. Сковорода // Повне зібрання творів : у 2-х т. / Г. Сковорода. – К. : Наукова думка, 1973. – Т. 1. – С. 60–90.
11. Словарь русского языка XI–XVII вв. / гл. ред. С. Г. Бархударов. – Вып. 1. – М. : Наука, 1975. – 372 с.
12. Словарь української мови / за ред. Б. Грінченка. – К. : Наук. думка, 1996. – Т. 1. – 494 с.
13. Словник української мови : в 11-ти т. / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1970. – Т. I. – 799, [2] с.
14. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / НАНУ ; Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича. – Львів, 1994–2010. – Вип. 1–15.
15. Словник фразеологізмів української мови / уклад. : В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наук. думка, 2003. – 1104 с. – (Словники України).

16. *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка / И. И. Срезневский. – СПб., 1895–1912. – Т. I–III.
17. Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков) / под ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой. – М. : Русский язык, 1994. – 842 с.
18. Українська література XVIII ст. Поетичні твори, драматичні твори, прозові твори / вст. стаття, упорядкування і примітки О. В. Мишанича. – К. : Наукова думка, 1983. – 696 с.
19. Українська поезія. Кінець XVI – середина XVII ст. / упорядники В. П. Колосова, В. І. Кречотень. – К. : Наук. думка, 1978. – 432 с.
20. Українська поезія. Середина XVII ст. / упорядн. В. І. Кречотень, М. М. Сулима. – К. : Наукова думка, 1992. – 680 с.
21. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / под ред. О. Н. Трубачева. – Вып. 3. – М. : Наука, 1976. – 199 с.

Стаття надійшла до редколегії 27.10.2011

Прийнята до друку 30.11.2011

TOKEN STORM IN THE NAMES OF NATURAL PHENOMENA IN THE UKRAINIAN LANGUAGE 14th – 18th cc.

Oksana DAVYDYAK

*Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University,
Ukrainian philology department,
28 Sadova str., Uman, Ukraine, 20308,
e-mail: dvv2812@ukr.net*

The article analyzes the functioning of the tokens *storm* in different periods of the history of the Ukrainian language. The author concludes that the development of a figurative sense in the semantic structure of tokens.

Key words: lexeme, semantic structure, Ukrainian language 14th – 18th cc.

ЛЕКСЕМА БУРЯ В СИСТЕМЕ НАИМЕНОВАНИЙ СТИХІЙНИХ ЯВЛЕНІЙ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XIV–XVIII ВВ.

Оксана ДАВЫДЯК

*Уманский государственный педагогический университет имени Павла Тычины,
кафедра украинского языка,
ул. Садовая, 28, Умань, Украина, 20308,
e-mail: dvv2812@ukr.net*

В статье анализируется функционирование лексемы *буря* в разные периоды истории украинского языка. Автор делает вывод о развитии переносного значения в семантической структуре лексемы.

Ключевые слова: лексема, семантическая структура, украинский язык XIV–XVIII вв.